

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД МЕЪМОРИЙ ОБИДАЛАРНИНГ
“ТУРКИСТОН ТЎПЛАМИДА” АКС ЭТИШИ**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.005>

*Райимов Фарход Улугбекович,
Самарқанд давлат университети докторанти*

Аннотация. Ушбу мақолада Амир Темура ва Темурийлар даврида қурилган обидаларнинг “Туркистон тўплами” да келтирилган маълумотлари тадқиқ қилинган. Амир Темура ва Темурийлар даврида юртимизда жуда кўплаб обидаларнинг қурилганлигини инобатга олган ҳолда тадқиқотда Самарқанд шаҳрида жойлашган Гўри Амир ва Шоҳизинда мақбаралари тарихи қисқача баён қилиб ўтилди. Бунда асосий эътибор бу мақбараларнинг қурилишидаги ривоятлар, маълумотлар, ва далиллар Туркистон тўпламида қай тарзида баён қилинганлигига қаратилди. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси қамраб олган ҳолда тадқиқотда очиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар. “Туркистон тўплами”, Гўри Амир, Шоҳизинда, Самарқанд, мақбара, қабртош, ансамбл.

**ОТРАЖЕНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ
ТИМУРИДСКОГО ПЕРИОДА В «КОЛЛЕКЦИИ ТУРКЕСТАНА»**

*Райимов Фарход Улугбекович,
докторант Самаркандского государственного университета.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются сведения о памятниках, построенных в период правления Амира Темура и Темуридов в «Туркестанском сборнике». Принимая во внимание тот факт, что многие памятники были построены в нашей стране в период правления Амира Темура и Темуридов, в исследовании кратко описана история мавзолеев Гори Амира и Шахизинды в Самарканде. Основное внимание было уделено тому, как легенды, сведения и свидетельства о строительстве этих мавзолеев описаны в Туркестанском сборнике. Была предпринята попытка выявить все эти случаи в комплексном исследовании.

Ключевые слова. «Туркестанский сборник», Гори Амир, Шахизинда, Самарканд, мавзолей, надгробие, ансамбль.

**REFLECTION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE
TIMURID PERIOD IN THE «COLLECTION OF TURKESTAN»**

*Rayimov Farhod Ulugbekovich,
Doctoral student of Samarkand State University*

Abstract. This article discusses information about the monuments built during the reign of Amir Temur and the Temurids in the «Turkestan collection». Taking into account the fact that many monuments were built in our country during the reign of Amir Temur and the Temurids, the study briefly describes the history of the mausoleums of Gori Amir and Shakhizinda in Samarkand. The main attention was paid to how the legends, information and evidence about the construction of these mausoleums are described in the Turkestan collection. An attempt was made to identify all these cases in a comprehensive study.

Keywords. «Turkestan collection», Gori Amir, Shakhizinda, Samarkand,

mausoleum, tombstone, ensemble.

Кириш. Бизга маълумки, Самарқанднинг ажойиб меъморий ёдгорликлари бутун дунё муаллифлари диққат марказида бўлган. Асрлар мобайнида ўз ҳолатни йўқотмасдан сақлаб келаётган тарихий ёдгорликлар шарқ меъморий дурдоналари сифатида мустамлакачилар назаридан четда қолмаган. Рус шарқшунос олими Л.Ф. Костенко, 1869 йили чоп этилган “Поездка в Самарканд” жуда қизиқарли маълумотларни келтирган. Жумладан шаҳар девор билан ўралганлиги ва 6 та дарвозаси мавжуд эканлигини таъкидлайди. Костенконинг ёзишича шаҳарнинг тарихий ёдгорликлари, гўзаллиги ва улуғворлиги тўғрисида сўз юритиб Самарқанд мусулмонларнинг муқаддас шаҳри ва жаҳоннинг жаннатидир – дейди. Яна бир олим Т.Н. Қориниёзийнинг таъкидлашича руслар асосан қадимги меъморий обидалардан

Самарқанднинг тарихий ёдгорликларини кўпроқ ўргандилар... Натижада, йиғилган маълумотлар шуни кўрсатдики, Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд ўзида жуда қимматли маълумотларни сақлаётганлигини билдилар.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Мақолада маълумотларни келтиришда асосий адабиёт сифатида “Туркистон тўплами” ва хорижий тиллардаги адабиётлардан фойдаланилган.

Тадқиқот метадалогияси. Мақолада маълумотларни танқидий ва баён қилиш методларидан фойдаланган. Унга кўра Туркистон тўпламидаги маълумотларнинг тўғри ёки нотўғри таризда баён қилинганлигига ҳам алоҳида аҳамият берилган.

Таҳлил ва натижалар. Амир Темури макбараси 1403 – 1404-йилларда барпо этилган бу муҳташам ва маҳобатли бино деворларига араб ёзувидаги Қуръони карим оятлари ва ҳадислар битилган. Макбаранинг ички қисми ёруғ хоналардан иборат бўлиб, деворлари зангор мармар билан қопланган. Асосий хонага кираверишда панжаралар ўрнатилган бўлиб, у ерда бир нечта қабрлар бор. Марказда Амир Темури ва унинг оила аъзолари дафн қилинган. Амир Темури қабри устига “қорамтр яшм” қўйилган.

Амир Темурининг бош тарафида унинг пири Мир Сайид Барака қабри жойлашган бўлиб, “ушбу тарихий меъморий ёдгорлик, - деб ёзади Л.Костенко, - ўз маҳобати, гўзаллиги ва муҳташамлигини сақлаб қолган. У Самарқанд қадимдан маданияти, манавияти, урф – одатлари ва меъморчилиги юксак ривожланган шаҳар бўлганидан далолат беради”. Соҳибқирон Амир Темури макбараси ҳақида маълумот А. П. Федченконинг “Топографической очерк Зарафшанкой долины и заметки о соседных бекствах и памятках Самарканд” деб номланган мақоласида ҳам келтириб ўтилган[1]. Макбара тўртбурчакли шаклда қурилган бўлиб, ҳозирги вақтда, яъни 1870 йили 1 та арки ва 1та минораси сақланиб қолган, деб таърифлайди. Қоронғи йўлак оқали асосий хонага кирилади, у ерда 8 та қабртош жойлашган бўлиб, биринчи ўринда Мир Саид Барака – Амир Темури пирининг қабртоши бор. Муаллифнинг фикрича қабртошларнинг асосий қисми оқ мармар ва оддий ганч билан сувалган, Фақатгина битта қабртош қора-зангор мармардан ишланган. [6]

Тарихий манбаларда келтирилишича, Амир Темури қабри устидаги қора-зангор нефрит тошни унинг, суюкли набираси Мирзо Улуғбек 1425 йили Мўғулистонга юриши вақтида олиб келган, - деб ёзади Г.А. Пугаченкова[2]. Соҳибқирон Амир Темури қабри ёнида ўғиллари Муҳаммад Жаҳонгир ва Мироншоҳ, оёқ томонида вазири ва маслаҳатчиси, муаллиф унинг номини топа олмаган, кейин

невараси Пирмухаммад дафн қилинган. Чап томонда Шохрух Мирзо ва унинг оила аъзолари қабрлари, ўнг томонда эса, Соҳибқирон оиласининг қабрлари жойлашган.

Мақбарага тўрт томондан ҳам эшиклар очилган бўлиб, Амир Темур қабрига одамлар ҳар томондан келишиб дуои фотиҳа ўқишлари мумкин.

В. Радловнинг 1880 йили ёзилган “Средняя Зеравшанская долина” мақоласида мақбара ҳақидаги қимматли маълумотни олишимиз мумкин [1].

Соҳибқирон ташкил этган буюк давлатнинг пойтахти – Самарқанд шаҳри, Ўрта Осиёнинг Маккаси – Зарафшон дарёсининг чап қирғоғида жойлашган.

Самарқандни чиройига – чирой бериб турган иншоотлар мадраса, масжид, мақбара ва муқаддас обидалар бир неча асрлар олдин бунёд этилган. Соҳибқирон мақбараси унинг буйруғига биноан қурилган. Бу ҳақда манбаларда келтирилишича, “Амир Темур мақбарасини 1370 йилда уста Махмуд ўғли Муҳаммад Исфаҳонлик қуришга киришиб, дунёга машҳур маҳобатли бино барпо этган”. [5]

Мақбара Самарқанддаги бошқа тарихий обидаларга қарагана XIX аср охригача анча яхши сақланиб, шаҳарга ўзгача чирой ва кўрк бериб турган.

1880-йили В. Радлов келтирган маълумотда, мақбаранинг асосий хонасидаги қабртошларнинг жойлашувини қуйдагича таърифлайди, Мақбарада 8 та қабртош жойлашганлигини ва саккизинчи қабртошни аниқлай олмаган. Бошқа бир олим А.П. Федченко (1870) қуйдаги маълумотни ёзиб қолдирган: Мир Сайид Барака қабри ёнида кичкина қабртош бўлиб, бу ерга унинг набираси кўмилган [1]. Ҳозирда тарихчиларимизнинг маълумот беришича, Темурийлар хилхонасида 9 киши дафн этилган: Амир Темур, Муҳаммад Султон, Мироншоҳ, Шохрух, Улуғбек, Мир Сайид Барака, Султон Ҳусайннинг ўғли Ҳасан ва яна икки номалум боланинг қабри ҳам бор. Бу икки номалум қабрнинг қабртошига Қуръондан суралар ёзилган. Баъзи тарихчилар бу икки боланинг қабри Мир Сайид Бараканинг набираларига тегишли десалар, айримлар эса Мирзо Улуғбекнинг гўдакликда вафот этган фарзандлари деб тахмин қиладилар. Гўри Амир мақбараси Самарқанддаги меъморий ёдгорликларнинг асосийларидан бири бўлиб, шаҳарга келган кишини лол қолдирган. 1885 йили Ўрта Осиёга саёҳат қилган таниқли инглиз олими Ландселнинг ёзган китобида Самарқанд ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган [1]. “Амир Темур қурган Турон давлатининг пойтахти бўлмиш мусулмонлар Рими – Самарқанд ва ундаги меъморий обидалар Амир Темур мақбарасидан бошлаб ҳаммаси диққатга сазовор, ажойиб ва нақшинкордир.

Улар ҳар қандай кишини ҳайратда қолдиради. Ёғингарчиликлар, табиий офатлар сабаб мақбаранинг шикастланган жойларини тамирлаш мақсадида 1870 – 1872 йиллари Туркистон генерал- губернатори “буйруғига биноан” Бухородан усталар чақирилган. Лекин айрим сабабларга кўра, таъмирлаш ишлари охригача олиб борилмаган. Усталар мақбара ичидаги қабрларни ёғоч панжаралар билан ўраб қўйганлар. [8]

Амир Темурнинг қабртошини алоҳида қилиб, рус ҳарбий баталиёни усталари томонидан ясалган темир панжаралар билан ўраб қўйишган. Бу панжаралар кейинчалик номалум сабабларга кўра йўқотилган. Бу ҳолат бўйича бир неча тарихчилар хусусан, А.Г. Пугаченкова, И.И. Умнянков ва Й.Н. Алескеровлар ўз асарларида бир қанча маълумотларни келтириб ўтишган. [4]

Ҳоирги кунда ҳам Самарқанд шаҳрининг асосий кўрки бўлган Гўри Амир мақбараси деярли асл ҳолатини йўқотмаган. Бу меъморий обида ҳозирда ҳам

бутун дунё сайёҳларини ўзига жалб қилишда давом этмоқда.

Шоҳизинда мақбараси. Муҳташам ва кўҳна Самарқанд шаҳрида Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасидек унинг шиддатли ва узоқ тарихининг кўп босқичларини тўлиқроқ акс эттирадиган жой йўқдир. Ўз даврининг энг яхши меъморлари томонидан яратилган маҳаллий мақбараларда мусулмон авлиёлари, машҳур ҳукмдор Темурнинг қариндошлари, дин арбоблари, мутафаккир ва файласуфлар қабри жойлашган. Ўзининг тарихий, эстетик ва маданий қиймати билан ажралиб турадиган жуда кўп бинолар мавжудки, бу қабр ва қабрларни кўриш учун бутун бир кун етарли бўлмаслиги мумкин.[7]

Қадимда Шоҳи Зинда Ўрта Осиёнинг энг йирик диний ва маданий маркази бўлган. Эҳтимол, бу мажмуанинг ўша давр дунёсининг мусулмон манзарасидаги аҳамиятининг энг яхши таърифи Маккага ҳаж (яъни зиёрат қилиш) Шоҳи Зинда зиёрати билан алмаштирилиши мумкинлигидир. Тарихнинг ўзи ҳам ғайриоддий, унга кўра бу эрда ажойиб меъморий асарлар пайдо бўлган. Бу ҳикоя, тўғрироғи, афсона Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси – Қуссам ибн Абасснинг исми билан боғлиқ. 676-йилда Қуссам бу ерларда ислом динини тарғиб қилиш мақсадида Самарқанд шаҳрига ташриф буюради. Воиз ва унинг янги суруви томонидан ўқилган намоз вақтида намозхонларга пенжикентлик бутпарастлар ҳужум қилган. Аслида, ҳужум содир бўлган пайтдан кейин воқеалар ривожланишининг турли хил кўринишларида бошланади [9]

Туркистон ҳудудига сайёҳ сифатида ташриф буюрган С. Граменский ва В. Ошанинлар Шоҳизинда мақбараси ҳақида ўз фикрларини баён қилиб ўтган. Улар маҳаллий ривоятларга асосланган ҳолда бу ҳудудга ислом динини тарғиб қилиш мақсадида келган Қуссам ибн Аббосни маҳаллий аҳоли бошини танасидан жудо қилган. Бошсиз ҳолатда бўлган Қуссам ибн Аббос ўз бошини кўлига олиб қудуққа тушиб йўқолган. Унинг қанча изламасин ҳеч ким топа олмаган. Одамларнинг сўзларига қараганда у киши ҳозирга қадар тирик, мақбара ичида яшайди. Шунинг учун Амир Темурнинг бу табаррук зот учун қурдирган мақбараси “Шоҳизинда” яъни “Тирик шоҳ” дея номланган. [3]

Бу мақбара Самарқанд Тошкент йўлида, жойлашган. Ҳудди шу ерда Самарқанднинг Шоҳизинда дарвозаси мавжуд бўлган. Мақбара бир неча пастдан баландга қараб қурилган иншоотлардан ташкил топган. Унга чиқиладиган зинапоё 40 поғонадан иборатдир. Ҳашаматли ва нақшинкор дарвозанинг чап томонида мақбаралар жойлашган. Улар XIV – XV асрларда қурилган санъат ва меъморий обидалар бўлиши Шодимулк оқа, Туғлуқ Текин, Амирзода, Ширинбика оқа, Қозизода Румийга нисбатан берилган мақбаралардир[1]. Г. Пугаченковнинг маълумот беришича йўлакнинг шарқий томонида Туғлуқ Текиннинг ўғли амир Ҳусайн мақбараси қад кўтарган (бу мақбарани амир Ҳусайн қурдирган). [2]

У Соҳибқироннинг йирик лашкарбошиси бўлиб, 1375-йили Мўғулистонга амалга оширилган ҳарбий ҳаракатлар вақтида ҳалок бўлган. Бу мақбара рўпарасида Амирзода мақбараси жойлашган. Бу мақбарада 1380-йил деган ёзувни кўришимиз мумкин. Бундан келиб чиқади-ки ушбу мақбара 1380-йилда қурилган. Унинг ёнида Амир Темурнинг 1371-йилда қазо қилган жияни Шодимулк оқанинг мақбараси жойлашган. Бу мақбара Туркон оқа томонидан қурдирилган. 1383-йилда Туркон оқа ҳам вафот этган ва шу ерга дафн қилинган. Бу обиданинг Шодимулк оқанинг мақбараси қаршисида Амир Темурнинг синглиси бўлган Ширинбика оқа (1385 – 1386) мақбараси бўлган. Мақбаралар қурилиш жиҳатдан оддий, шинам, озода ва ёруғ бўлиш билан бирга чиройли

қилиб қурилган. [1]

Бу ердаги энг баланд бино ҳукмдор Мирзо Улуғбекнинг устози ва буюк олим Қозизода Румий мақбараси ҳисобланади. Улуғбек устозига миннатдорлик белгиси сифатида унга бутун Шоҳи Зинда мажмуасидан энг баланд мақбара қурдирди.

М.М Абрамовнинг маълумот беришича, ушбу санат ва меъморий обидаларни қуриш ва безатишда Олим Насафий, Шамсиддин Юсуф Шерозий Фахри Али Самарқандий ва бошқалар чин кўнгилдан ишлаганлар.

Ҳафтанинг ҳар жума кунлари бу ерда номоз ўқиш учун йиғилганлар. Табаррук инсон қабри ва масжид йўлакчанинг охрида ўнг томонда жойлашган. Масжид хонаси ёруғ, деворларида қўл, бармоқлар, кафтлар шарқона безаклар билан чизилган.

Шоҳизинда ансамбили ҳозирги кунда ҳам бутун дунё сайёҳларини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Хулоса. Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, “Туркистон тўплами”да Темурийлар даврига оид жуда кўплаб меъморий обидалар келтирилган. Тўпланда бу обидаларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб уларга оид энг муҳим маълумотларни беришга ҳаракат қилинган. Шундай экан Темурийлар даврига оид обидаларни тарихини ўрганишда тўплам катта аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ахмадуллин В. А. Деятельность советского государства и духовных управлений мусульман по организации паломничества (1944—1965 гг.): анализ исторического опыта и значение для современности. — М.: Исламская книга, 2016. — С. 80.

2. Абрамов М.М.. Самарқанд қабиристонлари. –Самарқанд, 1995.

3. Бартольд В.В. История Туркестана (конспект лекций). М.: Восточная литература, 1964. 1016 с.

4. Бердимуродов А. Гўри Амир мақбараси.-т.: Қомус.-1996

5. Мухаммаджанов А. Темур ва Темурийлар салтанати.-Т.: Қомус, 1994

6. Пугаченкова А.Г. “Темурнинг меъморий мероси”. Т.: Қомус, 1996.

7. “Туркистон тўплами” том, 456, 447,419, 468,375, 406, 532.

8. Умняков И.И, Алескеров Й.Н. Самарқанд.-Т., 1958

9. <https://tonkosti.ru/>